

Fascismens aktualitet

Historia som analogi och kontrast

Olof Bortz

The Relevance of Fascism: History as analogy and contrast

Politicians, intellectuals, journalists, and scholars in several different countries have used the concept of fascism to describe political developments during recent years. Right-wing populist parties and extremist movements have gained ground in national elections, while political leaders worldwide have challenged democratic norms and institutions. Is the concept and history of fascism useful as a tool for understanding this situation? Or does it obscure the novelty and specificity of what is going on? This article analyzes various answers to this question, gathered from proponents and critics of the utility of the concept of fascism for understanding contemporary politics in Sweden, the USA, France, Spain, and Germany, during the past ten years. In countries where fascism has played a central role in national history, a nostalgic embrace of the memory and history of fascism, although not its political program, has accompanied the ascent of right-wing populist and extremist parties. In other countries, such as Sweden and the USA, historians and intellectuals have dismissed using the concept of fascism as a label for the Sweden Democrats or Donald Trump as historically incorrect. Although such critique can indeed adduce a long list of differences between historical fascism and contemporary politics, it also contributes to making the history of fascism into a politically useful past in the present.

Europeiska högerpopulistiska och högerextrema partier har genomgått en anmärkningsvärd utveckling. Sedan 1960-talet har deras valresultat i nationella val mer än fördubblats samtidigt som deras andel platser i parlament tredubblats (Norris & Inglehart 2019: 9).¹ I länder som Norge, Österrike och Italien har de ingått i maktbärande koalitioner. I andra länder som Tyskland och Spanien har de snabbt lockat till sig en betydande del av väljarkåren. Samtidigt

1 Röstresultaten har gått från 5.4 % till 12.4 % och andelen platser i nationella parlament från 4 % till 12,2 %.

har politiska ledare i övriga världen, i länder som USA, Turkiet, Brasilien, Indien och Filippinerna utmanat demokratiska normer och institutioner under de senaste åren. Företrädare för etablerade partier har hävdade att dessa fenomen aktualiserat frågan om mellankrigstidens och mer specifikt fascismens återkomst. För den vänster som knyter an till en antifascistisk tradition intar dagens högerextremism och högerpopulism samma nationalistiska, rasistiska och reaktionära roll som historiens fascism.

Begreppet fascism lockar läsare och skapar debatt, men skärper det blicken eller skymmer det tvärtom sikten för dagens politiska situation? Kritiker från olika politiska läger har hävdade att ordet inte bara är felaktigt utan direkt vilseledande i sammanhanget. Hur kan man förstå denna debatt? Vad innebär det idag att åberopa ordet fascism och vad innebär det att förkasta denna analogi? Denna artikel undersöker de senaste årens samhällsdebatt om begreppet fascism med exempel från Sverige, USA, Italien, Spanien, Tyskland och Frankrike. Syftet är att analysera den kombination av historiska och politiska argument för och emot fascismens aktualitet som förekommit i denna debatt. Ett stort antal historiker har deltagit med artiklar, recensioner, kommentarer och populärvetenskaplig litteratur. Vissa har argumenterat för fascismens relevans, medan andra har kritiserat användningen av detta begrepp. Analysen av deras argument utgör grunden för en undersökning av historikers roll i offentliga debatter, användningen av historiska begrepp och i mer allmän mening relationen mellan politik och historia.

Inledningsvis bör det göras klart att fascism i väsentliga avseenden skiljer sig från andra ismer inom vår politiska vokabulär. Den är inte i enkel mening en bland andra ideologier. En av de främsta experterna på fascismens historia, amerikanen Stanley Payne, beskrev 1995 fascism som "probably the vaguest of the major political terms." (Payne 1995: 3). I ännu högre grad än andra beteckningar på ideologier och politiska rörelser verkar ordet kunna fyllas med en mängd olika innehåll. Denna obestämbarhet har till viss del att göra med fascismens egen historia. Den uppkom senare än andra ideologier och inkorporerade element från olika delar av det politiska spektrumet. För många av dess tidiga marxistiska kritiker var den ett instrument för borgerskapet att försvara dess kontroll över produktionsmedlen och ur ett liberalt perspektiv utgjorde den ett blint försök att ta makt och utöva våld. I och med krigsslutet 1945 försvann den från den politiska scenen lika tvärt som den dykt upp efter första världskriget (Iordachi 2010: 1–7). Efter andra världskriget blev fascism främst ett invektiv, en etikett att sätta på politiska motståndare och en allmän benämning på auktoritära och repressiva regimer.

Den moderna fascismforskningen tog sin början under 1960- och 1970-talet. Den tyska historikern Ernst Nolte, som studerade italiensk, tysk och fransk fascism, framhävde dess reaktion mot kommunism och liberal demokrati (Nolte 1966: 18). Historiker som George Mosse, Emilio Gentile och

Zeev Sternhell skapade en förståelse av fascism som betonade dess ideologi och ”positiva” mål. Utifrån denna tolkning var fascismen en högerrevolution som syftade till att skapa ett nytt samhälle och en ny människa (Iordachi 2010: 8–27). Även den finska statsvetaren Lauri Karvonen, som i början av 1990-talet sammanfattade forskningen om fascismen, betonade dess karaktär av ideologi och samhällsomdanande projekt (Karvonen 1990: 12). Detta projekt hade sin uppkomst och storhetstid under mellankrigstiden. För historiker som Nolte och hans italienska kollega Renzo de Felice hade begreppet föga eller ingen relevans efter 1945 (de Felice 1977: 10). Andra forskare, som Roger Griffin och Robert O Paxton betraktade fascism mer som en ideologi bland andra, vilken kunde ta sig olika former och förekomma i samhällen långt ifrån mellankrigstidens Italien och Tyskland (Griffin 2008: 181–202; Paxton 2004: 174). Frågan om fascismen som historiskt eller generellt fenomen är av central betydelse för att förstå det som följer. Är fascismen specifik för den period som gav upphov till den eller kan detta begrepp överföras till andra epoker?

Det är inte den snävt akademiska diskussionen utan en mer allmän samhällsdebatt som står i centrum för denna text. Vid mitten av 1970-talet hävdade den italienska förintelseöverlevaren Primo Levi, under intryck av Vietnamkriget och militärkupperna i Grekland och Chile, att ”varje tid har sin fascism” (Levi 1974). 20 år senare talade den italienska författaren Umberto Eco om ett antal i hans mening tidlösa kriterier för ”urfascism”, i ett USA som skakats av bombdådet i Oklahoma City och året efter att Alleanza Nazionale – arvtagarna till den italienska fascismen – ingått i Silvio Berlusconi:s första regering (Eco 1995). Denna diskussion, som till största del har förts av journalister, författare, historiker och forskare inom discipliner som statsvetenskap och politisk filosofi, undersöks i det följande.

Fascism idag?

2013 publicerade den svenska författaren och populärhistorikern Henrik Arnstad boken *Älskade fascism* som syftade till att ge en introduktion till fascismens historia i Italien och andra länder. Det som gavs mest uppmärksamhet i mottagandet av detta verk var det faktum att Arnstad – utifrån Roger Griffins definition av fascism som en extrem form av populistisk nationalism inriktad på nationell pånyttfödelse – kallade Sverigedemokraterna för ett fascistiskt parti. Arnstad genomförde en analys av SD:s ideologiska rötter och retorik i partiprogram och valkampanjer. Hans slutsats var att även om de genomgått en förändring sedan de var en nazistisk rörelse så hade de inte övergivit sitt fascistiska förflutna. Han fäste sig särskilt vid SD:s nationalism, undergångsretorik och viljan att i grunden omstöpa Sverige (Arnstad 2013: 390–391; Arnstad 2014: 117–142).

Ett antal svenska historiker reagerade kritiskt på Arnstads bok. I *Historisk Tidskrift* påpekade Johan Stenfeldt att dagens ”nationalistiska rörelser” verkar

inom den demokrati som var Hitler och Mussolini så förhatlig (Stenfeldt 2014: 769). Alf W Johansson betraktade Griffins definition som ett försök att reducera fascism till en formel för nationell pånyttfödelse, något han menade inte var specifikt för fascismen. Johansson menade att Arnstads användande av denna definition i fallet SD ”blockerar en analys av [SD] som politiskt fenomen” (Johansson 2015). Dick Harrison resonerade på ett liknande sätt i borgerliga *Neo* och hävdade att 2010-talets högerextremism ”måste förstås på egna premisser” med utgångspunkt i ”politiska program”, inte med referenser till fascismens historia. Exempelvis menade Harrison att det vore en ”omväg” att referera till fascism för att förstå en terrorist (”politisk våldsverkare”) som Anders Behring Breivik. För Harrison har fascism och högerextremism inget med varandra att göra. Det enda som i hans ögon skulle göra SD förtjänt av epitetet vore en *re-enactement* av den historiska fascismen (Harrison 2014: 42–47).

Arnstad mottog kritik även från andra sidan av det politiska spektrumet. I *Internationalen* kommenterade historikern Håkan Blomqvist att SD och liknande partier hade föga att göra med historisk fascism. Han tillstod att SD hade fascistiska rötter men kritiserade vad han menade var Arnstads ”närmast gränslöst vidgade definition” av fascism. Samtidigt menade han att Arnstad reducerade denna ideologi till en form av ”ultranationalism” och påpekade, i likhet med Johansson, att etnisk nationalism är en betydligt bredare kategori än fascismen (Blomqvist 2013).

Varken Arnstads tes eller den efterföljande debatten var unik för Sverige. Både före, som nämnt i inledningen, och efter har liknande meningsutbyten förts i andra länder. Särskilt under 2010-talets sista år i samband med framgångar för franska Rassemblement National (RN, tidigare Front National), tyska Alternativ für Deutschland (AfD), italienska Lega och spanska Vox utspelade sig liknande debatter. Inte minst högerextremistisk aktivism på internet och dess koppling till terrordåd har aktualiserat begreppet (Albertini och Doucet, 2016; Sparrow 2019; Fielitz och Marcks 2020). Inget har dock stimulerat diskussionen i lika hög grad som valet av Donald Trump till amerikansk president 2016. Som historikern Gavriel Rosenfeld visat menade vissa, innan och efter Trumps seger, att Trump var ”som Hitler” eller ”betedde sig som Hitler”, att han var en fascist eller betedde sig som en (Rosenfeld 2019: 557). Till exempel frågade sig skribenten Nicholas Clairmont i *The Atlantic* om Trump, med hänvisning till Umberto Ecos ovan nämnda föreläsning, var en urfascist (Clairmont 2016).

2017 och efterföljande år gavs Ecos text ut i bokform i Italien, Frankrike, USA, Spanien och Tyskland. Den tyska utgåvan förseddes med ett förord av journalisten Roberto Saviano, som tidigare varnat för det han betraktade som fascismens återkomst i italiensk politik (Saviano 2018). Saviano hävdade att Eco visade vilket ”enormt misstag det är att förstå fascismen som ett

uteslutande historiskt fenomen” (Saviano 2020: 9). I Sverige menade Moa Berglöf – Fredrik Reinfeldts tidigare talsskrivare – att samtliga av Ecos kriterier för urfascism passade in på SD (Berglöf 2019). I vilken mån går betydelsen av begreppet fascism bortom dess egen historia under mellankrigstiden och skänker relevans åt dagens politik? Rör det sig om en referensram där nuet påminner om dåtiden och ger oss redskap för att förstå vad som händer? Eller föreligger det ett släktskap mellan dagens politik och dåtidens fascism, som utvecklats och återkommit i ny skepnad? I det följande kommer olika svar på dessa frågor att behandlas. I USA har vitt skilda individer, aktivister som Shane Burley och Theo Horesh, Yale-filosofen Jason Stanley och den före detta politikern Madeleine Albright, varav de två sistnämnda fått stort genomslag och översatts till ett antal språk, använt fascism som en beteckning på demagogiska, auktoritära, rasistiska och misogyna tendenser i dagens politik (Burley 2017; Stanley 2018; Albright 2018; Horesh 2020). Det handlar i dessa fall mindre om analogier mellan historiens fascism och dagens situation och mer om att definiera fascism på ett sådant vis att det täcker in angrepp på minoriteter och demokratiska institutioner, idag och historiskt.

En historiker som nästan utvecklat historiska analogier till ett personligt varumärke är Timothy Snyder, Jason Stanleys kollega vid Yale. Snyder framställde sin bok om det område i Östeuropa som i samband med andra världskriget ockuperades och vartannat av Sovjetunionen och Nazityskland för att slutligen erövrades av sovjetiska styrkor, som en påminnelse om faran med kollapsen av statliga institutioner (Snyder 2010). Hans studie om Förintelsen ramade han in som en kommentar till dagens klimathot (Snyder 2015). *Om tyranni* från 2017 var en kommentar till valet av Donald Trump i form av uppmaningar med utgångspunkt i en historia som han menade kan ”instruera” och ”varna” (Snyder 2017). I sin bok, och i en rad artiklar och intervjuer använder Snyder referenser särskilt till Nazityskland och Sovjetunionen. Enligt honom hade finanskrisen 2008 en liknande effekt som börskraschen 1929. Trumps attacker mot ”falska” nyhetsmedier påminde Snyder om nazismens häcklande av ”den lögnaktiga pressen”. Trumps angrepp på den ungersk-amerikanska filantropen George Soros kopplade Snyder samman med anti-semitismen i *Mein Kampf*, hans användande av Twitter liknade hur nazisterna använde sig av radion. Snyder intresserade sig särskilt för likheterna mellan det tillstånd av osanning – det han kallade ett prefascistiskt stadium – som han menade skapats av Trumps lögn och stöd för konspirationsteorier och situationen i Tyskland vid tidpunkten för nazisternas maktövertagande. Snyder hävdade att Trump lånade «the old tricks of fascism”. Långt innan stormningen av Kapitolium i januari 2021 varnade han för att Trump skulle kunna ta sig till något liknande som riksdagshusbranden i Berlin 1933, som nazistpartiet använde sig av för att etablera en diktatur (Illing 2017; Snyder 2018a; Snyder 2018b; Snyder 2021).

Ovan nämnda Robert Paxton – till skillnad från Snyder en expert på fascismens historia – betonade 2004 att fascismen kunde återvända under andra former: "If we understand the revival of an updated fascism as the appearance of some functional equivalent and not as an exact repetition" (Paxton 2004: 174). När det gällde Trump ansåg Paxton initialt att det fanns "echoes of fascism" men även "very profound differences." Det som påminde Paxton om fascism var Trumps xenofobiska retorik, viljan att göra USA "great again" och en framtoning som påminde om Mussolini. Trumps sätt att använda flyget som del av sin valkampanj var enligt Paxton "an almost letter-perfect replay of a Hitler election tactic." De skillnader Paxton tog upp bestod av det amerikanska samhällets utpräglade individualism, som Trump personifierade, och den nuvarande politiska situationen i jämförelse med de massiva ekonomiska, sociala och politiska problem som utmanade de italienska och tyska samhällena under mellankrigstiden (Paxton 2018). Paxton betonade att han inte ville använda ordet fascism lättvindligt. Han ändrade uppfattning efter stormningen av Kapitolium, som förde Paxtons tankar till de italienska fascisternas marsch mot Rom 1922 (Paxton 2021).

För både Snyder och Paxton var likheterna mellan Trump och fascismens historia så betydande att de motiverar användandet av begreppet fascism. I ingetdera fallet rörde det sig dock om en genealogisk förståelse av relationen mellan fascismen och Trump, det ena hade inte lett till det andra. Historien tjänade här som referensram, inte för att teckna utvecklingslinjer. En historiker som däremot försökte reda ut hur fascismen lett till dagens situation var den argentinske historikern Federico Finchelstein. Finchelstein gjorde fascismens globala historia till huvudpunkten i sitt försök att dra en linje från mellankrigstidens fascism till dagens populism. Enligt Finchelstein var populismen efter andra världskriget ett sätt att omformulera fascismen inom ett demokratiskt samhälle. Detta argument grundade han främst på den argentinska ledaren Juan Domingo Perón som stod den spanska diktatorn Franco nära. Perón valdes och återvaldes i demokratiska val efter 1945, samtidigt som han stod fast vid sina tidigare ideal.

Finchelstein underströk att populism, till skillnad från fascism, inte syftar till att störta demokratin eller upphöja våld till politikens princip och praktik. Däremot reproducerade populistiska ledare liknande anspråk på att tala i "folkets" namn och snarlika skiljelinjer mellan "vi och dem", majoritetsbefolkningen och minoriteter, dock oftast utan att i praktiken inskränka de senares rättigheter (Finchelstein 2017). Finchelsteins beskrivning av populism påminde om Stanleys och Albrights definition av fascism. Han betonar att fascism och populism är olika saker, samtidigt som han försökte etablera ett samband dem emellan. Detta samband förblir dock av oklar natur då Finchelstein ersatte ett i viss mening svårdefinierbart begrepp som fascism med det betydligt bredare begreppet populism. Genomgående behandlade

han högerextremister och individer som Trump som populisterna av det slag som dominerade politiken i flera latinamerikanska länder efter 1945 och frågan är då varför han behöver gå omvägen via fascismens historia. Hans bok framstår som ett försök att göra fascismen till en del av populismens genealogi när populism i själva verket bara var och är en aspekt av mellankrigstidens och dagens politik. I detta sammanhang kan det noteras att den nederländska statsvetaren Cas Mudde beskrivit populism inte som politisk stil, utan som en ”tunn” och monistisk ideologi vars främsta kännetecken är den retoriska distinktionen mellan ett förment enhetligt folk och en politisk elit (Mudde 2007: 23 och 151).

I Frankrike varnade den vänsterintellektuella skribenten och sociologen Ugo Palheta för ”fascismens möjlighet”, utifrån en analys av de senaste årens politiska utveckling, framgångarna för RN och en exekutiv makt som utövas alltmer egenmäktigt. Till skillnad från Finchelstein är han kritisk till begreppet populism. Enligt Palheta leder det fel när det inbegriper partier, ledare och regeringar som är fientligt inställda till varandra, som högerextrema RN och Jean-Luc Mélanchons franska vänsterparti La France insoumise, eller Donald Trump och Venezuelas Nicolas Maduro (Palheta 2018: 24). Den italienska historikern Enzo Traverso delar kritiken av begreppet populism som han menar bör användas som ett adjektiv för att beskriva en politisk stil eller retorik, inte som substantiv (Traverso 2017: 20–23). För egen del väljer Traverso att tala om postfascism för att både länka samman och särskilja dagens extremhöger och auktoritära ledare från historiens fascism och de neofascistiska partier, som ungerska Jobbik, som aktivt bejaktar och vill återskapa mellankrigstidens fascism (Traverso 2017: 13). Traverso och Palheta tycks båda mena att begreppet populism är av begränsad användbarhet eftersom det kan appliceras på vitt skilda och antagonistiska politiska krafter. Till skillnad från fascism har det heller inte en bestämd ideologisk hemvist..

Historien som kontrast och hinder

Ett antal historiker och forskare har ställt sig avvisande till ovan nämnda användning av ordet fascism och denna typ av historiska paralleller. För dem fungerar historien istället som kontrast till dagens situation. Den amerikanska statsvetaren Corey Robin menade att de som kallar Trump för fascist helt enkelt inte känner till den reaktionära tradition som går tillbaka till tiden för franska revolutionen och som alltid haft som mål att förstärka och återskapa hierarkier och motarbeta emancipatoriska projekt (Robin 2017). Robin tillstod att Trumps retorik i viss mån påminner om Paxtons definition av fascism, men valde att framhäva de betydande skillnaderna. För att ta ovannämnda fråga om Trumps luftburna valkampanj betonade Robin att Hitler – i ett uttryck för fascismens ungdomliga och modernistiska framtoning – använde flyget under en tid då det

fortfarande ansågs farligt att flyga. Trumps användning av detta grepp visade enligt Robin endast hur långt han befann sig från en av fascismens viktigaste tillgångar: dess originalitet (Robin 2018: 271). Vidare betonade Robin att Trump, till skillnad från mellankrigstidens fascisters krigiska världsbild, enbart är intresserad av ekonomi och pengar. De eventuella strider han utkämpar äger rum i rättssalen (Robin 2017: 259–264).

De experter på fascismens historia som uttalat sig ifråga om Trump har gett ett negativt svar. Stanley Payne kallade jämförelsen för en ”absence of an argument.” Roger Griffin påpekade att Trump saknade en plan för att störta den amerikanska demokratin, även om han utmanade dess liberala karaktär. Ruth Ben-Ghiat, en amerikansk expert på italiensk historia, menade att Trumps politiska kultur hade mer att göra med en bredare auktoritär tradition än med just fascismen (Matthews 2020). De verkar ha varit ense om att Trump är för osammanhängande och inte nog intresserad av att förändra samhället för att förtjäna epitetet fascist.

Andra historiker har kunnat peka på en lång rad betydande och i deras mening avgörande skillnader mellan dagens auktoritära och populistiska väg och dåtiden fascism. 2018 beskrev den brittiska historikern Richard Evans Trumps ”political instincts” som ”profoundly anti-democratic”, med hänvisning till hans angrepp på medier, rättsväsende, invandrare och kvinnor, samt uppmaningar till våld. Han konstaterade att detta påminde om mellankrigstidens fascister men framhävde även han skillnaderna. Evans beskrev fascism och nazism som följder av första världskriget och de militariserade samhällen som det gav upphov till. Både Hitler och Mussolini använde paramilitära styrkor för att skrämja och bekämpa deras motståndare. De representerade en minoritet av väljarkåren och gavs makt via intriger i maktens korridorer. Trump och hans gelikar däremot har kommit till makten genom demokratiska val. Kontrasten mellan fascisternas vilja att i grunden omstöpa samhällen, skapa en ny människa och på nytt dra ut i krig och Trumps individualistiska frihetsdyrkan och isolationistiska utrikespolitik kunde knappast vara större. Hans förakt för döda soldater utgör ännu en kontrast till fascismens martyrkult. Medan fascisterna ”likriktade” sina stater har Trump närmast försökt avveckla den amerikanska statsapparaten (Chotiner 2017; Evans 2018). I detta sammanhang kan man nämna den tidigare CIA-analytikern Martin Gurri som menade att Trump till sin retorik och framtoning, snarare än att likna auktoritära ledare idag och genom historien, framstod som ett internet troll som blivit president (Gurri 2018).

För en historiker som Evans rädde det med andra ord ingen brist på historiska och politiska olikheter att peka på för att underkänna paralleller mellan Trump och historisk fascism: kombinationen av olika ekonomiska, politiska och kulturella omständigheter och synen på våld, stat och den demokrati som efter första världskriget var en ny och skör uppfinning. Från

högerens perspektiv finns det idag inget hot från en organiserad arbetarrörelse eller kommunistpartier. Dagens högerextrema partier kan inte stoltsera med samma massrörelser och ungdomsrörelser som en gång fascismen. Inte heller lider berörda länder av revanschlust eller vurmar för krig.

Historiker och intellektuella i olika länder har, i likhet med Johansson, Harrison, Blomqvist och Evans, avvisat referenser till fascism och nazism gällande deras inhemska högerextrema partier. 2015 beskrev de franska historikerna Jean-Yves Camus och Nicolas Lebourg det som en form av ”intellektuell lättja” att kalla Front National för nazister och fascister (Camus och Lebourg 2015). Nyligen underkände de spanska historikerna Julio Gil Pecharromás och Jesus Casquete fascism-etiketten i fallet Vox, mindre polemiskt men med hänvisning till att partiet varken försvarar en centraliserad stat, statlig kontroll över ekonomin eller repression mot sina politiska motståndare (Soto 2020; Casquete 2021). Den tyska journalisten Hans Monath förklarade att även om AfD är antiliberala, skyller samhällsproblem på flyktingar och sprider nationalistiska myter, så saknar de både en stark ledare och militaristisk framtoning. Monaths främsta invändning mot fascism-etiketten i fallet AfD är dock att den gör användaren ”blind för det verkligt skrämmande med deras framgång”: att de frodats under en ekonomiskt gynnsam period och hos en befolkning som åtnjuter demokratisk frihet (Monath 2020).

Gemensamt för flera av de historiker och intellektuella som vänder sig mot användandet av ordet fascism i relation till dagens politik är alltså varianter av Alf W Johanssons ovan nämnda uppfattning att begreppet ”blockerar analysen”. Likaså betraktade Richard Evans denna typ av analogier som ett problematiskt sätt att vara fast i det förflutna. Han betonade att:

rather than fighting the demons of the past – fascism, Nazism, the militarised politics of Europe’s interwar years – it is necessary to fight the new demons of the present: disinformation, conspiracy theories and the blurring of fact and falsehood (Evans 2021).

Man kan här konstatera att både Evans och Snyder, oavsett hur olika de ställde sig till begreppet fascism, delade en liknande oro inför problem rörande desinformation och osanning i dagens politik.

Samtidigt var Evans inte ensam om att varna för faran med historiska analogier. På ett liknande vis hävdade den amerikanska historikern Samuel Moyn att jämförelser mellan Trumps USA och fascismens historia ”spares ourselves the trouble of analyzing what is really new about it.” Han jämförde diskussionen med 1980-talets västtyska historikerstrid då ovan nämnda Ernst Nolte använde jämförelser till bolsjevismen för att relativisera nazismens brott, medan andra historiker argumenterade för en ”normalisering” av nazismens historia. Moyn hävdade, med hänvisning till den amerikanska historikern Charles Maier, att historiska jämförelser alltid måste lägga lika stor emphasis vid

likheter som vid skillnader. Vidare refererade han till den franska historikern Marc Bloch som menade att själva poängen med jämförelser är att nå fram till det som unikt för olika fenomen (Moyn 2020).

Moyn var inte den enda att varna för historiska paralleller i fallet Trump, det intresse för mellankrigstidens tyska politik han beskrev som ett ”Weimar complex”. I samma anda förklarade skribenten David Broder att ”We Don’t Live in Weimar Germany” (Moyn 2020; Broder 2020). Man kan med denna utgångspunkt fråga sig vad vi tjänade på att jämföra stormningen av Kapitolium i januari 2021 med riksdagshusbranden i Berlin februari 1933, nazisternas ölkällarkupp i München november 1923, eller februari 1934 i Paris då franska fascister försökte inta det franska parlamentet (Kaplan 2021). På ett liknande vis har forskare uppmärksammat hur USA:s krig efter 1945 har motiverats med hänvisning till München-överenskommelsen 1938 då Västmakterna tillät Tyskland att annektera en del av Tjeckoslovakien i tron att detta skulle leda till fred (Record 2005).

Gemensamt för de som underkände dylika paralleller är uppfattningen att historiska analogier bländar snarare än upplyser, att de gör själva motsatsen till det Timothy Snyder hävdar att de kan eller bör göra. I denna uppfattning har de i viss mån stöd i filosofins historia. Hegel avfärdade det han kallade en pragmatisk, reflexiv historia, vanligen känd som *historiae magistræ vitæ*, som söker efter goda förebilder, som lämplig för barnuppfostran men inte för politik:

In the turmoil of world affairs no universal principle, no memory of similar conditions in the past can help us—a vague memory has no power against the vitality and freedom of the present (Hegel 1953).

Enligt Hegel var denna form av historieskrivning inte direkt skadlig men helt enkelt verkningslös. På ett liknande vis påpekade Samuel Moyn i sin kritik av fascism-diskussionen angående Trump att detta epitet varken gör från eller till för offren för hans politik. Roger Griffin menade att ordet fascism är:

so overused as term of polemic, abuse and denigration for any form of authoritarianism or racism that much of its offensive and affective impact has been eroded (Griffin & Bortz 2020).

De historiker som deltagit med kritiska inlägg i dessa debatter har sett det som sin uppgift att hålla isär begreppen och separera nuet från det förflutna. Som akademiker har de en uppgift att distansera sig från gängse och oprecis begreppsanvändning. Som historiker har de att reagera på förenklade historiska analogier. I detta avseende spelar deras kritiska röster och klargöranden en viktig roll: Vem skulle bidra med den kunskap och expertis som behövs för att

förstå den historiska kontexten och fascismens ursprung om inte professionella historiker? Vem ska rida ut i strid mot anakronismer om inte de?

Att konstatera att fascismens historia och dagens politik är två olika fenomen är dock inte ett uttömmande svar på frågan om hur man ska förstå relationen dem emellan och den historiesyn som ligger till grund för kritiken mot historiska analogier. Som Enzo Traverso konstaterar överskrider betydelsen av begrepp som exempelvis demokrati, liberalism och konservatism de epoker som först gav upphov till dem och det vore märkligt om ett ord som fascism inte på ett liknande vis kunde omtolkas i nya historiska situationer (Traverso 2019: 5–6). Man kan fråga sig om uppgiften att särskilja nuet från det förflutna riskerar att leda till något slags beröringsskräck inför historiska analogier. Ska historien i första hand vara korrekt eller samhälleligt relevant, eller kan det enas företräde på bekostnad av det andra? Samtliga länder som behandlas i denna artikel har i någon utsträckning och i något skede byggt sin politiska legitimitet på avståndstagandet från fascism eller nazism. De har nu en läsande allmänhet som uppenbarligen tycker att det finns något fruktbart i dessa paralleller. Historiker har fler uppgifter än att enbart reda ut ”hur det egentligen var”. Att skriva historia innebär rimligtvis också att intressera sig för hur det förflutna verkar i nuet, hur både politiska aktörer och observatörer speglar sig i och träder i dialog med det förgångna, oavsett hur förenklad och förfelad denna dialog kan te sig, samt hur de använder och omtolkar begrepp från en annan tid.

Med tanke på att diskussioner om fascism ofta fastnar i grunda historiska analogier och anklagelser om anakronism är det inte märkligt att många forskare som skrivit om den högerextrema och auktoritära vågen aktivt valt bort detta begrepp för att istället fokusera på olika former av hot mot demokratin och faran med alltför starka ledare i politiken (se exempelvis Applebaum 2021; Ben Ghiat: 2021; Levitsky & Ziblatt 2018; Runciman 2018). Samtidigt finns det möjligheter att använda historien för att analysera dagens högerextremister och högerpopulister, utan att för den skull hamna i en enkelspårig diskussion om huruvida de är fascister eller inte. Således har historikerna Lars och Monika Edgren analyserat SD:s relation till Teodor Holmberg som lanserade begreppet nationaldemokrat – vilket SD:s ideologer ansluter till – under tidigt 1900-tal. På detta vis uppmärksammar de den apokalyptiska retorik som dagens sverigedemokrater delar med den inhemska konservativa och profascistiska rörelsen från tidigt 1900-tal (Edgren & Edgren 2020).

Den tyska historikern Volker Weiß har analyserat den högerextrema tyska organisationen Institut für Staatspolitik och dess relation till AfD utifrån begreppet den nya högern. Det handlar här om en politisk strömning som tog sin början i den franska 1960-talsrörelsen Nouvelle Droite. Enligt Weiß lutade sig denna nya höger mot 1920- och 1930-talets tyska revolutionära konservatism, profascistisk men inte identisk med nazismen, med figurer som Ernst Jünger och Edgar J. Jung i spetsen (Weiß 2017). Weiß menar att AfD

uppvisar en liknade besatthet av föreställningar om nationens undergång som dessa ideologiska förebilder. Till skillnad från klassisk fascism saknar AfD en tydlig ledargestalt, paramilitär organisation och de förespråkar inte någon öppen våldskult. I likhet med fascismen betonar de emellertid känsla och affekt istället för reflektion och rationalitet, vilket i förlängningen leder till ett förhållande av våld. Även om denna typ av undersökningar får mindre medial uppmärksamhet än frågan om fascism och nazism visar de att det är möjligt att undersöka extremhögerens politiska genealogi och ideologiska förebilder utan att fixera sig vid en enskild ideologisk föregångare.

Den politiska mittfåran och den antifascistiska traditionen

En annan invändning mot användningen av ordet fascism har mindre med historia och mer med dagens politik att göra. Vad betyder egentligen bruket av detta begrepp här och nu? Flera tänkare som från ett vänsterperspektiv delar kritiken av högerextremism och högerpopulism tar avstånd från användandet av begreppet eftersom de ser det som ett försvar av andra politiska krafter. Enligt den belgiska teoretikern Chantal Mouffe, sociologen Dylan Riley och David Broder innebär denna retorik ett försvar av status quo av den politiska mitt som ser sig hotad av nya politiska rörelser och partier. Den egentliga konsekvensen är inte att stigmatisera Trump eller extremhögeren utan att försvara de partier och den normalitet som de utmanar. I ett amerikanskt sammanhang menar Riley att det utgör en uppmaning att sluta upp bakom det politiska etablissemang som banade vägen för Trump (Mouffe 2018: 22; Riley 2018; 29; Broder 2020). Utifrån detta perspektiv förstås den antifascistiska retoriken som ett knep för att försvara den rådande ordningen. I detta ljus kan man se instrumentaliseringsen av minnet av fascismen i Italien på 1990-talet, i Spanien på 2010-talet i relation till Vox och i Sverige hur minnet av Förintelsen anförts i debatten om borgerligt samarbete med SD. Mouffe menar för sin del att strategin att försöka isolera, exkludera och demonisera den populistiska högeren har varit kontraproduktiv, då den har fått dessa partier att framstå som det enda reella politiska alternativet (Mouffe 2011: 66-72). Till skillnad från Palheta och Traverso väljer Mouffe att tala i termer av populism och menar att vänstern kan och bör lära sig av högerpopulismens framfart (Mouffe 2019). Man skulle i denna kontext också kunna påpeka att fascism väl snarast är en harmlös anklagelse, eller till och med en fjäder i hatten, för populistiska partier som gör anspråk på att stå emot eliterna.

Samtidigt bör det understrykas att frågan om fascismens betydelse i den offentliga debatten betyder något annat i länder där fascismen, till skillnad från exempelvis Sverige och USA inte kan betraktas som en marginell företeelse i förhållande till det egna landets historia. Spanien och Italien har både partier

som är arvtagare till frankismen respektive fascismen och nya populistiska partier. När dessa krafter har tagit plats i det politiska livet, särskilt under 1990-talet och 2000-talets första decennier, har samtidigt det antifascistiska paradigmet som legat till grund för det politiska livet börjat erodera. Det spanska Partido Popular som gjort sig kända för sin nostalgi för Francoregimen tog plats i parlamentet 1996. Deras företrädare Isabel Díaz Ayuso som vann en storseger i Madrids kommunval under våren 2021 förhöll sig på följande vis till anklagelser om fascism: ”När de kallar dig för fascist så vet du att du gör något rätt och att du är på rätt sida” (Fuentes & Finchelstein 2021). Ur detta perspektiv kan frågan om fascismens arv liknas vid ett populistiskt lackmustest. Det är detta som högerextrema och populistiska politiker antingen, som i fallet SD, tar avstånd ifrån för att bli salongsfärdiga eller, som i fallet Díaz Ayuso, flirtar med för att visa att de inte är del av ett förment politiskt etablissemang.

Italien är ett annat exempel där politiker som öppet vurmade för Mussolinis regim plötsligt ingick i regeringen under 1990-talet. I offentligheten framhävdes fascismens positiva sidor i reaktion mot den tidigare förhärskande antifascismen. Vägen till denna utveckling hade i viss mån förberetts av ovan nämnda Renzo de Felice, en av de främsta experterna på den italienska fascismens historia. I en intervju som publicerades i *Corriere della Sera* 1987 – under den period då landets socialistiska premiärminister Bettino Craxi distanserat sig från det italienska kommunistpartiet och samtidigt som den västtyska historikerstriden rasade – bidrog han till att rehabilitera fascismen. Enligt honom hade den bidragit med mycket positivt och befann sig dessutom inte i ”Förintelsens skugga” (Focardi 2005: 252–258). Nu senast har en annan italiensk expert på fascismens historia, Emilio Gentile avfärdat möjligheten att fascismen på något sätt är aktuell i dagens italienska politik. I likhet med andra ovan nämnda historiker menade Gentile att fascism förutsätter en rörelse som försöker ta makten, en enpartistat med repressiv polis och korporatistiskt organiserad ekonomi och en mytologisk och anti-ideologisk kultur. Han lade dock till att fascismens återkomst vore en omöjlighet eftersom det skulle innebära att antifascismen inte segrade 1945 (Gentile 2019).

Den italienska historikern Sabina Loriga har visat hur viljan att vifta bort frågan om fascism har en särskild resonans i ett land där minnet av fascismen omhuldas av politiker i ledande ställning, fascistiska organisationer och av privatpersoner (Loriga 2020). Italienska författare, journalister och intellektuella – däribland författaren till en storsäljande roman om Benito Mussolini – har varnat för fascismen som en fortfarande aktuell fara för auktoritära och reaktionära tendenser, bestående inte minst av nostalgi för den historiska fascismen (Murgia 2018; Canfora 2019; Scurati 2018; Scurati 2019; Filippi 2020). Det italienska exemplet visar att de som argumenterar för att fascismens historia saknar aktualitet idag i viss mån bidrar till att förflytta politikens rāmärken högerut, även i länder där antifascismens arv har

spelat betydligt mindre roll. Kanske är detta, för att återigen tala med Hegel, en oundviklig konsekvens av tidens gång där gårdagens erfarenheter av krig och diktaturer, symboler för ondska och katastrof, inte kan behålla sin kraft för evigt. Samtidigt visar ovan analyserade debatt att mellankrigstiden även fortsättningsvis utgör ett användbart förflutet, vare sig vi vill det eller inte.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att båda sidor i debatten om fascismens aktualitet verkar vara ense på en punkt: fascismen är en lämplig jämförelsepunkt när det gäller dagens politik, antingen för att säga vad den liknar eller för att peka på vad den skiljer sig ifrån. Fascismens historia kan användas både som analogi och för att klargöra skillnader i ideologi och politiskt sammanhang mellan nu och då. Även de som betonar olikheterna mellan historiens fascism, å ena sidan, och dagens högerextremism och högerpopulism, å den andra, visar i så måtto på det förstnämndas fortsatta relevans. Att fascismens historia i denna mening utgör ett användbart förflutet torde icke vara ägnat att förvåna. Västvärldens politiska och kulturella eliter har till stor del grundat efterkrigstidens liberala politiska ordning i reaktion på fascism och relaterade fenomen som aggressiv nationalism, rasism och folkmord. Som denna artikel uppmärksammat erinrar utmaningen av denna ordning i mångas ögon direkt, eller indirekt, i nya eller gamla former, om än bara på retorisk nivå, om fascismens historia. Vare sig den används som analogi eller som kontrast lär vi därför inte komma undan fascismen i första taget.

Litteraturförteckning

- Albertini, Dominique & Doucet, David, 2016. *La Fachosphère: comment l'extrême droite remporte la bataille du net*. Paris: Flammarion.
- Albright, Madeleine, 2018. *Fascism: en varning*. Lund: Historiska Media, övers. Ole Andersson.
- Applebaum, Anne, 2020. *Twilight of democracy: the seductive lure of authoritarianism*. New York: Doubleday.
- Arnstad, Henrik, 2013. *Ålskade Fascism: de svartbruna rörelsernas ideologi*. Stockholm: Norstedts.
- Arnstad, Henrik, 2014. "Fascism – eller något annat? En ideologianalys av Sverigedemokraterna", s. 117–142 i Axelsson, Madelene & Borg, Kristian (red.), *Sverigedemokraternas svarta bok*. Stockholm: Verbal Förlag.
- Ben-Ghiat, Ruth, 2021. *Strongmen: Mussolini to the present*. New York: W.W. Norton & Company.
- Berglöf, Moa, 2019. "Vår plikt är att avslöja fascismen", *Sydsvenskan*, 2019-12-06.
- Blomqvist, Håkan, 2013. "Oförskräckt om fascismen – men varför jaga enkel formel?", *Internationalen*, 2013-06-16.
- Broder, David, 2020. "We don't live in Weimar Germany", *Jacobin*, 2020-11-08, tillgänglig på <https://jacobinmag.com>, citerad 2021-05-16.
- Burley, Shane, 2017. *Fascism Today: What It Is and How to End It*. Chico, CA: AK Press.

- Camus, Jean-Yves & Lebourg, Nicolas, 2015. "Face au FN, Sortons de la paresse intellectuelle", *Libération*, 2015-11-29, tillgänglig på www.liberation.fr, citerad 2021-05-03.
- Canfora, Luciano, 2019. "In Italia il fascismo non muore mai", *La Repubblica*, 2019-03-24, tillgänglig på www.repubblica.it, citerad 2021-09-03.
- Casquete, Jesus, 2021. ¿Un nuevo fascismo en Europa?, *The Conversation*, 2021-02-07, tillgänglig på www.theconversation.com, citerad 2021-05-04.
- Chotiner, Isaac, 2017. "Too Close for Comfort: How much do the early days of the Trump administration look like the Third Reich? Historian Richard Evans weighs in", *Slate*, 2017-02-10, tillgänglig på www.slate.com, citerad 2021-04-13.
- Clairmont, Nicolas, 2016. "Is Trump an Ur-Fascist?", *The Atlantic*, 2016-10-05, tillgänglig på www.theatlantic.com, citerad 2021-03-15.
- Eco, Umberto, 1995. "Ur-Fascism", *New York Review of Books*, 1995-06-22.
- Eco, Umberto, 2018. *Il fascismo eterno*. Milano: La nave di Teseo.
- Edgren, Lars & Monika Edgren, 2020. "Nationaldemokraterna, demokratin och kulturkampen. Om Sverigedemokraternas ideologiska förebilder", s. 29–53 i Nyzell, Stefan & Lindholm, Susan (red.), *Människor, mening och motstånd: en vänbok till professor Mats Greiff*. Malmö: Big Bad Books.
- Evans Richard J., 2021. "Why Trump Isn't a fascist: The storming of the Capitol on January 6 was not a coup. But american democracy is still in danger", *New Statesman*, 2021-01-13.
- Felice, Renzo de, 1977. *Interpretations of Fascism*. Cambridge: Harvard University Press.
- Fielitz, Maik & Marcks, Holger, 2020. *Digitaler Faschismus: Die sozialen Medien als Motor des Rechtsextremismus*. Berlin: Dudenverlag.
- Filippi, Francesco, 2020. *Ma perché siamo ancora fascisti? Un conto rimasto aperto*. Milano: Bollati Boringhieri.
- Finchelstein, Federico, 2017. *From fascism to populism in history*. Oakland, CA: University of California Press.
- Finchelstein, Federico & Fuentes, Maximiliano, 2021. "La banalización del fascismo", *El País*, 2021-03-01, tillgänglig på www.elpais.es, citerad 2020-04-25.
- Focardi, Filippo, 2005. *La guerra della memoria*. Rom: Laterza.
- Griffin, Roger, 2008. "Fascism's New Faces (and New Facelessness) in the 'post-fascist' Epoch", s. 181–202 i Matthew Feldman (red.), *A Fascist Century*. Basingstoke: Routledge.
- Griffin, Roger & Bortz, Olof, 2020. "Fascism: Historical phenomenon and political concept", *Passés Futurs* 7, tillgänglig på www.politika.io, citerad 2021-03-14.
- Gumbrecht, Hans Ulrich, 2020. "Intellektuelle missverstehen den neuen Populismus", *Süddeutsche Zeitung*, 2020-12-18, tillgänglig på www.sueddeutsche.de, citerad 2021-05-20.
- Gurri, Martin, 2018. *The Revolt of the Public and the Crisis of Authority in the New Millenium*. San Francisco: Stripe Press, andra utgåvan.
- Harrison, Dick, 2014. "Sådan är fascismen", *Neo*, nr. 2, s. 42–47.
- Hegel, G. W. F., 1953. *Reason in History: A General Introduction to the Philosophy of History*. Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company
- Horesh, Theo, 2020. *The Fascism This Time*. Boulder, CO: Cosmopolis Press.
- Illing, Sean, 2017. "'Post-truth is pre-fascism': a Holocaust historian on the Trump era", *Vox*, 2017-03-09, tillgänglig på www.vox.com, citerad 2021-05-20.

- Iordachi, Constantin, 2010. "Comparative Fascist Studies: An introduction", s. 1–50 i Constantin, Iordachi (red.), *Comparative Fascist Studies: New Perspectives*. London: Routledge.
- Johansson, Alf W., 2015. "Att beskriva SD som fascistiskt blockerar en analys av partiet som politiskt fenomen", *Respons* 2015(2).
- Kaplan, Alice, 2021. "In case of French fascism, portents of a pro-Trump mob", *Forward*, 16/1 2021-01-16, tillgänglig på www.forward.com, citerad 2021-05-23.
- Karvonen, Lauri, 1990. *Fascismen i Europa*. Lund: Studentlitteratur.
- Levi, Primo, 1974. "Un passato che credevamo non dovesse tornare più", *Corriere della sera*, 1974-05-08.
- Levitsky, Steven & Ziblatt, Daniel, 2018. *How democracies die: What history tells us about the future*. London: Viking.
- Loriga, Sabina, 2020. "Désirs du fascisme", *Passé Futurs* 7, tillgänglig på www.politika.io, citerad 2020-03-04.
- Matthews, Dylan, 2020. "'Is Trump a fascist?' 8 experts weigh in", *Vox*, 2020-10-23, tillgänglig på www.vox.com, citerad 2021-04-25.
- Monath, Hans, 2020. "Vom schiefen Gebrauch der Geschichte", *Der Tagesspiegel*, 2020-03-13, tillgänglig på www.tagesspiegel.de, citerad 2021-05-20.
- Mouffe, Chantal, 2018. "The populist moment", s. 21–27, i Susanne Pfeffer (red.), *A New Fascism?* London: Koenig Books.
- Mouffe, Chantal, 2019. *Till vänsterpopulismens försvar*. Hägersten: Tankekraft förlag, övers. Oskar Söderlind.
- Mouffe, Chantal, 2005. *On the Political*. Abingdon: Routledge.
- Moyn, Samuel, 2020. "The Trouble With Comparisons", *New York Review of Books*, 2020-05-19.
- Mudde, Cas, 2007. *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murgia, Michela, 2018. *Istruzioni per diventare fascisti*. Turin: Einaudi.
- Norris, Pippa & Inglehart, Ronald, 2019. *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nolte, Ernst, 1966. *Three Faces of Fascism: Action Française, Italian Fascism, National Socialism*. New York: New American Library.
- Palheta, Ugo, 2018. *La possibilité du fascisme: France, la trajectoire du désastre*. Paris: La Découverte.
- Paxton, Robert O., 2004. *The Anatomy of Fascism*. New York: Alfred A. Knopf.
- Paxton, Robert O., 2021. "I've hesitated to call Donald Trump a Fascist. Until now", *Newsweek*, 2021-01-11, tillgänglig på www.newsweek.com, citerad 2021-05-20.
- Payne, Stanley G., 1995. *A History of Fascism, 1914–1945*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Record, Jeffrey, 2005. "Using (and Misusing) History: Munich, Vietnam, and Iraq", *Politique étrangère* 3, s. 599–611.
- Riley, Dylan, 2018. "What is Trump?", *New Left Review* 114, november–december, s. 5–31.
- Robin, Corey, 2018. *The Reactionary Mind: Conservatism from Edmund Burke to Donald Trump*. Oxford: Oxford University Press, andra utgåvan.

- Rosenfeld, Gavriel D., 2019. "An American Führer? Nazi Analogies and the Struggle to Explain Donald Trump", *Central European History* 52, s. 554–587.
- Runciman, David, 2019. *How democracy ends*. London: Profile Books.
- Saviano, Roberto, 2018. "Fascism is back in Italy and it's paralysing the political system", *The Guardian*, 2018-02-11, tillgänglig på www.guardian.co, citerad 2021-05-15.
- Saviano, Roberto, 2020. "Vorwort", s. 7–14 i Umberto Eco, *Der ewige Fascismus*. München: Carl Hanser Verlag .
- Scurati, Antonio, 2018. *M. Il figlio del secolo*. Milano: Bompiani.
- Scurati, Antonio, 2019. "Il fascismo è ancora vivo dentro di noi", *La Repubblica*, 2019-03-22, tillgänglig på www.repubblica.it, citerad 2021-09-03.
- Snyder, Timothy, 2010. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books.
- Snyder, Timothy, 2015. *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*. London: The Bodley Head.
- Snyder, Timothy, 2017. *On tyranny: twenty lessons from the twentieth century*. London: The Bodley Head.
- Snyder, Timothy, 2018a. *The road to unfreedom: Russia, Europe, America*. New York: Tim Duggan Books.
- Snyder, Timothy, 2018b. "Fascism is back. Blame the Internet", *The Washington Post*, 2018-05-21, tillgänglig på www.washingtonpost.com, citerad 2021-05-10.
- Snyder, Timothy, 2018c. "Donald Trump borrows from the old tricks of fascism", *The Guardian*, 2018-10-30, tillgänglig på www.guardian.co, citerad 2021-05-15.
- Snyder, Timothy et. al, 2018d. "Repeating History", *Times Literary Supplement*, 2018-11-16, tillgänglig på www.the-tls.co.uk, citerad 2021-04-05.
- Snyder, Timothy, 2021. "The American Abyss", *New York Times Magazine*, 2021-01-09, tillgänglig på www.nytimes.com, citerad 2021-04-04.
- Soto, Álvaro 2020. "'No se puede decir que Vox es un partido fascista' El historiador Julio Gil Pecharrómán analiza las corrientes políticas conservadoras desde el Movimiento Nacional franquista hasta el aznarismo en 'La estirpe del camaleón'", *Hoy*, 2020-01-18, tillgänglig på www.hoy.es, citerad 2021-05-10.
- Sparrow, Jeff, 2019. *Fascists among us: online hate and the Christchurch massacre*. London: Scribe Publications.
- Stanley, Jason, 2019. *Fascismens metoder: Att skilja "dom" från "oss"*. Göteborg: Daidalos.
- Stenfeldt, Johan, 2014. Recension av Henrik Arnstad, "Älskade Fascism", *Historisk Tidskrift* 134 (4), s. 769.
- Traverso, Enzo, 2017. *Les nouveaux visages du fascisme*. Paris: Textuel.
- Traverso, Enzo, 2019. *The new faces of fascism: populism and the far right*. London: Verso, övers. David Broder.
- Weiß, Volker, 2017. *Die autoritäre Revolte: Die neue Rechte und die Untergang des Abendlandes*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Weiß, Volker, 2017. "Faschisten von heute? "Neue Rechte" und ideologische Traditionen", *Aus Politik und Zeitgeschichte: (Anti-)Fascismus* 67 (42–43), s. 4–9.